

Holodomor: Quantitative Consequences of the Tragedy as Interpreted by Ukrainian Researchers. The Problem of Searching for the Truth

UDC: 94+930.1]:341.485(477) «193»

DOI: 10.15421/172270

Nikiliev OleksandrDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>, o_nikiliev@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The situation with the state of studying demographics is analyzed consequences of the Holodomor. It is noted that despite the fact that the problem is quantitative loss is among the priorities for domestic researchers, it is not found its final solution. So, the **purpose** of the work is defined to investigate the reasons for this situation and the proposal of ways out of it. **Results.** It was found that there is significant variation in the results obtained. The evolution of the results of work on problem for three decades, both historians and demographers, is shown. Considered methods used by scientists in calculations. It is stated that there are significant quantitative differences in the assessment of Holodomor victims between various researchers and professional groups of researchers. It is explained the difference in approaches to the study of tragedy. It is noted that demographers use methods that are used for hunger calculations as "natural phenomenon", and therefore, have the same results. Some historians having made their calculations using these methods at the dawn of study problems, invariably adhere to similar positions. It is shown that a significant part of historians approaches the Holodomor as a genocide, that is, a criminal offense, requires the application of techniques that are used in the investigation of acts of genocide. It is **concluded** that domestic scientists have carried out significant work, as a result of which a serious and diverse complex was discovered and put into scientific circulation sources that made it possible to understand the scale and depth of the tragedy, and at the macro level, to show the demographic losses of the Ukrainian nation in 1932-1933. They proved that the policy, implemented by the state in this period, had the character that is included in the definition of genocide. However, it is real the number of losses did not find its final solution due to the difference in professional and political assessments of the tragedy and its interpretation. Reason lies in the plane of differences in the approaches of scientists to the sphere of their competence belongs to this problem. It is noted that they should direct their efforts to develop joint approaches in calculating losses, joint evaluations of state policy in the republic in the 1920s - early 1930s, common understanding the factors that had an impact on the final quantitative results. It is recommended to join forces as demographers and historians who professionally and deeply deal with the problem of the Holodomor and its quantitative losses, as well as lawyers and doctors. As we are talking about genocide, we understand that, it is a criminal offense by the authorities.

Keywords: Famine, Holodomor, Holodomor-genocide, Holodomor victims, demographic consequences of the Holodomor

Citation: Nikiliev, O. (2022). Holodomor: Quantitative Consequences of the Tragedy as Interpreted by Ukrainian Researchers. The Problem of Searching for the Truth. *Grani*, 25(6), 60-66. <https://doi.org/10.15421/172270>

Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини

Нікілев Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. Аналізується ситуація зі станом вивчення демографічних наслідків Голодомору. Зазначається, що попри те, що проблема кількісних втрат належить до числа пріоритетних для вітчизняних дослідників, вона не знайшла свого остаточного вирішення. Тож **метою** роботи визначено дослідити причини такої ситуації та пропозиції шляхів виходу з неї. **Результати.** Виявлено, що має місце значна варіація отриманих результатів. Показано еволюцію результатів роботи над проблемою за три десятки років, як істориків, так і демографів. Розглянуто методики, застосовувані науковцями при підрахунках. Констатується, що мають значні кількісні відмінності в оцінці жертв Голодомору між різними дослідниками та професійними групами дослідників. Пояснюється це відмінністю підходів до вивчення трагедії. Зазначається, що демографи користуються методиками, застосовуваними для підрахунків голоду як «природного явища», і через це мають одні результати. Деякі історики, здійснивши свої підрахунки з застосуванням цих методів на зорі вивчення проблеми, дотримуються незмінно аналогічних позицій. Показано, що значна частина істориків, підходить до Голодомору як до геноциду, тобто, кримінального злочину, який потребує застосування методик, що застосовуються при дослідженні актів геноциду. Робиться **висновок**, що вітчизняними науковцями проведено значну роботу, в результаті якої виявлено та введено до наукового обігу серйозний і різноплановий комплекс джерел, який дозволив дійти розуміння масштабів та глибини трагедії, і на макрорівні показати демографічні втрати української нації у 1932–1933 рр. Ними, доведено, що здійснювана у цей період державною політикою носила характер, який вкладається у визначення геноциду. Однак, реальна кількість втрат не знайшла свого остаточного вирішення через відмінність в професійних та політичних оцінках трагедії та її трактуванні. Причина лежить у площині відмінності підходів науковців, до сфери компетенції яких належить дана проблема. Зазначається, що їм слід спрямувати свої зусилля на відпрацювання спільних підходів у підрахунку втрат, спільної оцінки державної політики в республіці у 1920-х–поч. 1930-х рр., спільного розуміння факторів, що мали вплив на остаточні кількісні результати. Рекомендується для цього об'єднати зусилля як демографів та істориків, які фахово і глибоко займаються проблемою Голодомору та його кількісних втрат, так і юристів та медиків. Оскільки мова йде про геноцид, тобто кримінальний злочин влади.

Ключові слова: Голод, Голодомор, Голодомор-геноцид, жертви Голодомору, демографічні наслідки Голодомору

Цитування: Нікілев О. Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 60-66. <https://doi.org/10.15421/172270>

Стаття надійшла / Article arrived: 02.12.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ. Дослідження Голодомору в Україні було започатковане з кінця 1980-х рр., статтею С. В. Кульчицького (1988). При цьому весь період серед питань, що були предметом уваги науковців, провідне місце займали кількісні втрати. Проте на сьогодні, попри наявність чималого кола досліджень, це питання все ще залишається предметом дискусії. Фактично, встановлення кількості загиблих є найсуперечливішою проблемою статистико-демографічних та історичних досліджень. Тож **метою** даної публікації визначено дослідити причини такої ситуації та надати пропозиції шляхів виходу з неї.

Результати дослідження. На перших етапах вивчення проблеми Голодомору у вжитку перебували цифрові дані про людські втрати 1932-1933 років, висловлені тогочасними керівниками СРСР та радянської України у розмовах з представниками зарубіжної преси чи іноземних амбасад. І вони були у межах 7-10 млн. (Кульчицький, Максудов, 1991, с. 4). Наводилися також підрахунки, зроблені вітчизняними дослідниками 1990-х рр. під впливом політичних орієнтацій. Тож, в залежності від української чи радянської державної та політичної спрямованості пошуковців, ними наводилися цифри від 400 тис. до 10 та навіть 15 млн. осіб. Однак, паралельно з цим провадилася евристична діяльність науковців, які, базуючись на виявлених на той час і доступних для дослідження статистичних та різного роду звітних документах, застосовуючи загально прийняті методики підрахунку, отримували науково підтверджені результати. Першими такі дослідження здійснили С. Кульчицький (1990, с. 66-85) та С. Максудов (1991, с. 121-127). Ними було застосовано практично однакові методи підрахунку. Проте, отримані результати дещо різнилися. Розбіжності полягали у підрахунку так званих непрямих втрат, або механічного руху населення. Це терміни демографічної науки, які абстраговані від реальних життєвих процесів. Так, С. Максудов відкидав складову механічного руху при підрахунках демографічних втрат від голоду 1932-1933 рр. і виходив на цифру загальних втрат республіки у 4,5 млн. (Максудов, 1991, с. 121-127). Його ж візаві, навпаки, вважав за необхідне обов'язково враховувати її у підрахунках. І виходив на цифру 5 млн. осіб (Кульчицький, 1990, с. 66-85). Кожен з дослідників вважав, що саме його результати найбільше відповідали істині. Через це кожен залишився при своїй думці. І продовжував її дотримуватися й надалі (Кульчицький, 2013, с. 48).

Тож надбанням суспільства стали дві цифри жертв Голодомору – 4,5 та 5 млн. Хоча термін «непрямі жертви» і не давав відповіді на питання, яких з кожним роком ставало дедалі більше, щодо кількісних втрат, а також – категорій жертв трагедії. Адже в ході вивчення проблеми дослідниками, особливо на регіональному рівні, виявлялися

великі групи людей, які загальнореспубліканською та союзною статистикою не були «помічені». Це були люди, загибель яких, у силу різних обставин, не була зафіксована у книгах запису актів цивільного стану. Або такі категорії, що хоч не загинули фізично у 1932–1933 рр., проте були переміщені у різний спосіб за межі України і/або померли там, або не повернулися в республіку, або, хоч і повернулися, але були неспроможні, через перенесені фізичні і психологічні тортури на заслання та у в'язницях, мати дітей. Докладніше саме цю ситуацію досліджують О. Нікілев (2021, с. 120-125) та В. Сергійчук (2016, с. 58-59). Тож реальності такої демографічної ситуації 1932–1933 рр. статистика не фіксувала.

Паралельно з цифрами С. Максудова та С. Кульчицького, після виходу в світ в Україні у 1993 р. монографії Р. Конквеста, де він навіть результати своїх наукових досліджень стосовно втрат у період 1932-1933 рр., почала широко вживатися ще одна цифра загиблих у республіці в результаті Голодомору – 7 млн. (Конквест, 1993, с. 239). А в 1999 р. опублікував свої підрахунки П. Яцук, здійснені за двома методами, і вийшов на приблизно однаковий результат по кожному – більше 9 млн. осіб. За одним методом померло від голоду-геноциду 9 142 000 людей, за другим – відповідно 9 579 000 (Яцук, 1999, с. 48, 49). Проте, загалом історики і суспільство оперували переважно цифрами 5 та 7 млн.

Одночасно проблему людських втрат досліджували і демографи. Однак виходили при цьому зі свого професійного бачення її, оперуючи підходами до трагедії як до голоду, або, дещо пізніше, голодомору. Це поняття одного порядку, хоча й різняться за масштабами («Голод» – це: 1. Тривале недоїдання; 2. Відчутна або гостра нестача харчування з певних причин у населених пунктах, районах, країні»; «Голодомор» – «потужний голод у великих масштабах, організований владою проти населення власної країни» (Бусел, 2005, с. 251). Піонерами виступили С. Пирожков і А. Перковський. Вони, застосовуючи класичні методи демографії, проаналізували матеріали переписів 1926 та 1939 рр. і визначили прямі демографічні втрати України, за весь міжпереписний період 1927–1938 рр. у 4 млн. осіб (Пирожков, & Перковський, 1989, с. 24-36). А загальні втрати С. Пирожков вже подав у своїй монографії на основі співставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР в 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, зафіксованої переписом 1926 р., з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали йому підстави стверджувати, що демографічні втрати між 1926 і 1939 рр. становили в УРСР близько 5,8 млн. осіб (Перковський, 1992, с. 63). Пізніше, в статті, підготовленій разом з групою колег, на основі застосованого порівняння результатів перепису 1926

та 1939 рр., він наводить значно нижчу цифру – 4,6 млн. (Валлін, Месле, Адамець, & Пирожков, 2005, с. 9).

У 2009 р. директор інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України Е. Лібанова практично підтвердила цю ж цифру, визначивши її у 4,5 млн. (Лібанова, 2009, с. 276).

2013 р. на міжнародній конференції у Києві співробітники цієї установи представили результати своїх досліджень, які були максимально близькими до цифр, поданих Е. Лібановою. Так, О. Рудицький і А. Савчук дали цифру померлих у 1932–1934 рр. в Україні 4 млн, 518 тис. (Рудицький, & Савчук, 2013, с. 288), а П. Шевчук – 4 млн. 528,8 тис. осіб (Рудицький, & Савчук, 2013, с. 292). Хоча вже на етапі представлення їх на секційних засіданнях, рядом істориків було звернуто увагу дослідників на неврахування ними при проведенні роботи певних комплексів документів та категорій населення. Спікери обіцяли обов'язково звернути увагу на ці аспекти проблеми і врахувати їх. Однак цифра в наступних публікаціях залишилася незмінною. Тож, отримані демографіями результати істориками, що глибоко займалися проблемою демографічних втрат в період Голодомору, не сприймалися беззаперечними.

Така ж думка існує і в самому середовищі демографів. Вони розуміють недоліки всіх застосовуваних методів. Так, Е. Лібанова ще у 2008 р. відзначала, значну варіацію оцінок людських втрат за часів Голодомору і рекомендувала залучення нових статистичних джерел, методів і підходів (Лібанова, 2009, с. 267). А О. Гладун провів докладний аналіз методів, за допомогою яких отримано результати людських втрат під час Голодомору як істориками, так і демографами. І показав, що кожен з них не є досконалим у дослідженні саме втрат під час Голодомору, виходячи власне з політики радянської влади у його здійсненні (Гладун, 2018, с. 167–185).

Однак 2015 р. група науковців інституту демографії опублікувала результати свого дослідження, здійснені на основі традиційних методів, якими підтвердили цифри колег: «Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. досягають ... 4,5 млн.» (Левчук, Боряк, Воловина, Рудницький, & Ковбасюк, 2015, с. 103). У такий спосіб демографи ніби робили підсумок дослідницькій діяльності у цій царині вивчення проблеми Голодомору і фіксували саме цю цифру як остаточну.

Отже, в процесі дослідження проблеми демографічних втрат під час Голодомору з'ясувалося, що мають різні позиції щодо їх кількості. І хоча вони (дослідження) базуються на однакових методах, але мають відмінні кінцеві результати. Демографи в своїх підрахунках підходять традиційно, як до «звичайних» катаклізмів. Частина істориків, хоч і називає трагедію злочином, проте також, слідом за демографами, підходить до підрахунку її демографічних наслідків формально, а саме як до звичайного голоду. Інші їхні

колеги оцінюють демографічні втрати з урахуванням політики більшовиків, як механізму здійснення злочину, і «виходять» на інші цифри. Така ситуація свідчить про необхідність знаходження спільного бачення проблеми.

Тим більше, що підстави для руху в цьому напрямку мають. Так, наприклад, В. Сергійчук, працюючи у фондах обласних архівів різних регіонів України, накопичив цілий ряд статистичних матеріалів, що «дають нам підставу говорити про втрати України під час Голодомору 1932–1933 років щонайменше в 7 млн. життів.» (Сергійчук, 2016, с. 17). Оприлюднені ним матеріали по смертності дітей в сільських школах, навіть з урахуванням всіх необхідних поправок, що застосовуються демографами, виводять на значно більшу цифру, ніж вони показують, спираючись на загальноукраїнські та загальносоюзні матеріали і методики, застосовувані ними для підрахунків жертв трагедії (Сергійчук, 2021, с. 152–158). В. Марочко, у своїх багаторічних пошуках виявив у державних архівах цифри перепису 1937 р., а також матеріали провідних українських демографів, що очолювали перепис в республіці і працювали з його результатами, які навіть по першим результатам аналізу називали цифри втрат 7,2 та 7,7 млн. (Марочко, 2017, с. 132).

Крім того, в ході вивчення проблеми дослідники вийшли на необхідність досконало розібратися з поняттям «жертви Голодомору». Чи обмежуватися лише померлими у 1932 та 1933 роками, чи включати ще й наступні, аж до – 1939 – роки, зараховуючи до їх числа померлих від серцевих, легеневих та інших видів захворювань, що виникли чи загострилися від недоїдання або вживання в їжу неякісних харчів чи пережитих багатомісячних нервово-психологічних напружень. А чи вважати жертвами Голодомору взагалі тих, хто його пережив. Адже, як показали дослідження ліванських медиків, що вивчали наслідки геноциду 1914–1918 рр. в їхній країні, ця трагедія відбилася на ДНК, як мінімум, чотирьох поколінь ліванців і проявлялася у збільшеній кількості різного роду хронічних захворювань і зменшенні терміну їхнього життя аж до сьогодні (Нуор, 2012, с. 310).

До того ж, за час вивчення Голодомору, відбулися зрушення як у середовищі дослідників, так і, під впливом їхніх публікацій, в суспільстві у розумінні глибини трагедії. В результаті зняття грифу секретності зі значного масиву документів, долучення науковців до архівних фондів, допуск до яких у попередні часи був або заборонений, або вкрай обмежений, було виявлено значні комплекси джерел, які по новому розкривали політику держави у 1920-х рр., ситуацію з колективізацією, хлібозаготівлями на початку 1930-х рр. в Україні, практику їх реалізації в республіці. Проаналізовано роль органів юстиції, ДПУ, партійних та радянських структур всіх рівнів у розгортанні масового терору проти українців

під час як непу (Капустян, 2003, с. 270-288), так і колективізації та Голодомору (Романець, 2011, с. 3-7; Романець, 2014, с. 85-90; Романець, 2018, с. 92-98). Вітчизняні науковці розкрили форми і методи проведення усупільнення індивідуального сектору та здійснення хлібозаготівель, які призвели до страшно́ї смертності в республіці, виявили їх системність. Весь цей комплекс документів, свідчив про тенденції в політиці радянського вищого керівництва на теренах України, що підпадають під ознаки геноциду, сформульованими у 1930-х- першій половині 1940-х рр. Р. Лемкіним та прийнятими Асамблеєю ООН у формі конвенції, яка стала нормою міжнародного права (Сербін, 2020, с. 44-46).

Здійснено широке коло досліджень, автори яких показали геноцидний характер політики держави стосовно населення (Антонович, 2013, с. 173-179; Веселова, 2008, с. 101-112; Кульчицький, 2005, с. 225-300; Марочко, 2005, с. 324-329). Вийшли друком збірки документів, матеріалів, спогадів безпосередніх учасників тих подій, де розкрито конкретні прояви цієї політики держави відносно українців у період кінця 1920-х – початку 1930-х рр., показана системність і тотожність цих дій незалежно від регіону республіки (Романець, 2020; Пиріг, 2007; Веселова, & Нікілев, 2009; Петренко, 2008).

Геноцидний характер Голодомору в Україні визнано і на міжнародному рівні. Аргументуючи правомірність застосування терміну «геноцид» до характеристики Голодомору, західні дослідники спираються, як правило, на положення Міжнародної конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього», прийнятою ООН у 1948 р. (Футей, 2013, с. 211-216). Президія Верховної ради СРСР ратифікувала її у березні 1951 р, Української РСР – у листопаді 1954 р. Тож, як результат цієї комплексної наукової, правової та просвітницької роботи на міжнародному рівні і в Україні, Голодомор, як геноцид вже виступав як політико-правова категорія і набув рис кримінального предмета дослідження. За якими вже має розглядатися не традиційно як «наднормова смертність» або як результат недолугої політики правлячої партії, а як кримінальний злочин. В такому разі й підходи до оцінки форм і методів його вчинення, наслідків вже потребують інших підходів, відмінних від традиційних, якими користуються демографи при підрахунках жертв голоду або голодомору. Тож, виходячи з цих тенденцій, в останні роки група науковців провела свої дослідження, з застосуванням саме методик, за якими здійснювалися підрахунки жертв геноциду в другій половині ХХ ст.

в країнах Африки, Азії та Європи, і вийшла на цифру загальних втрат української нації у межах України у 9 108,5 тис. осіб (Петришина, Герасименко, & Стасюк, 2021, с. 360). Ця цифра, попри прозорість і докладне роз'яснення методики підрахунків, проведених експертиз фахівців, деякими вітчизняними науковцями була поставлена під сумнів як завищена. І ними навіть була ініційована кампанія політичних та особистісних звинувачень її авторів. Хоча дослідниками використані методики, які вже довели свою коректність й ефективність при дослідженні актів геноциду як у кінці ХХ століття, так і у ХХІ столітті.

Висновки. Тож, слід зазначити, що вітчизняними науковцями проведено значну роботу, в результаті якої виявлено та введено до наукового обігу серйозний комплекс джерел статистичного, доповідного, звітного та мемуарного характеру, який дозволив дійти розуміння масштабів та глибини трагедії, і на макрорівні показати демографічні втрати української нації у 1932-1933 рр. Ними, доведено, що здійснювана державою політика у цей період носила характер, який вкладається у визначення геноциду. Однак, саме реальна кількість втрат, не знайшла свого остаточного вирішення через відмінність в професійних та політичних оцінках трагедії та її трактуванні. Політичне забарвлення теми і значна варіація оцінок людських втрат Голодомору в Україні свідчить про те, що проблема ще остаточного не вирішена. І причина, на нашу думку, лежить у площині відмінності підходів науковців, до сфери компетенції яких належить дана проблема, у першу чергу це – демографи і історики. Перші досліджують голодомор як голод, тобто – «природне явище», певна частина істориків, що користується результатами своїх розвідок багатолітньої давнини, стоїть з тих пір на таких же позиціях, більшість істориків розглядає цю трагедію як геноцид, тобто – кримінальний злочин. Тож вихід з такої ситуації один – на спільних зібраннях дійти спільних підходів у підрахунку втрат, спільної оцінки державної політики в республіці у 1920-х- поч. 1930-х рр., спільного розумінні факторів, що мали вплив на остаточні кількісні результати. Тут потрібні зусилля не лише демографів та істориків, які фахово і глибоко займаються проблемою Голодомору та його кількісних втрат, а й, оскільки мова йде про геноцид, тобто кримінальний злочин влади, ще й – юристів, а також медиків і науковців інших сфер, щоб дійти до створення спільної методики підрахунку, з урахуванням максимального комплексу як макро-, так і мікрофакторів, що визначили масштаби трагедії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Антонович, М. М. (2013). Голодомор 1932-1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933). *Матеріали Міжнарод. наук. конф. Київ: Інститут історії України НАН України* (с. 173-179).

- Бусел, В. (Ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.
- Валлін, Я., Месле, Ф., Адамець, С., & Пирожков, С. (2005). Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (17), 7-29.
- Веселова, О. (2008). До проблеми геноциду українського народу голодом 1932-1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 18(Спец.), 101-112.
- Веселова, О., & Нікілев О. (Упоряд.). (2009). *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. У 2-х книгах*. Київ: Калита.
- Воловина, О., Плохій, С. М., Левчук, Н. М., Рудницький, О. П., Ковбасюк, А. Б., & Шевчук, П. Є. (2017). Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, 2(533), 76-116.
- Гладун, О. М. (2018). Демографічні втрати від соціальних катастроф. Втрати від Голодомору. *Нариси з демографічної історії України ХХ століття* (с. 168-186). Київ: Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи.
- Капустян, Г. Т. (1993). Передвісники голоду початку 1930-х років ХХ ст. в Україні. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Вид. М. П. Коць.
- Конквест, Р. (1993). *Жнива скорботи*. Київ: Либідь, 1993.
- Кульчицький, С. В. (1988). До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр. *Український історичний журнал*, 3(324), 15-27.
- Кульчицький, С. В. (1990). Трагічна статистика голодомору. У Р. Пиріг (Упоряд.), *Голод 1932-1933 рр. в Україні: очима істориків, мовою документів* (с. 66-85). Київ: Політвидав України.
- Кульчицький, С. (2005). Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 14(9), 225-300.
- Кульчицький, С. (2013). Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*, 4(85), 47-54.
- Кульчицький, С. В., & Максудов, С. (1991). Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал*, 2(359), 3-104.
- Левчук, Н. М., Боряк, Т. Г., Воловина, О., Рудницький, О. П., & Ковбасюк, А. Б. (2015). Втрати міського й сільського населення України внаслідок голодомору в 1932–1934 рр.: Нові оцінки. *Український історичний журнал*, 4(523), 84-112.
- Лібанова, Е. (2009). Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932-1933 років. *Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матер. Міжнар. наук. конф.* Київ: Києво-Могилянська академія.
- Максудов, С. (1991). Загальні втрати Радянського Союзу протягом 1926–1939 рр. *Український історичний журнал*, 1(358), 121-127.
- Марочко, В. (2005). Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні. *Голод-геноцид українського народу: Історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнар. наук.-теор. конф. матеріали*. Київ-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць.
- Марочко, В. І. (2017). Статистика жертв голодомору 1932–1933 рр.: історично-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*, 5(534), 112-132.
- Нікілев, О. (2021). Колективізація і Голодомор 1930-х рр. у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини). *Матеріали IV Міжнародн. наук.-практ. конф. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду*. Київ: Інститут дослідження Голодомору.
- Нуор, А. А. (2020). Вивчення великого Ліванського голоду 1914-1918: науковий підхід (Конспект промови). *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Вид. Марка Мельника.
- Петренко, В. (2008). Геноцид голодом на Вінничині (Поділлі) у 1932–1933 рр.: передумови, причини, наслідки. У В. П. Лациба, В. В. Вижга, & П. М. Кравченко (Ред.), *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Вінницька область. Вінниця: ДП «ДФК».
- Петришина, О., Герасименко, М., & Стасюк, О. (Ред.). (2021). *Геноцид українців 1932-1933. За матеріалами досудових розслідувань*. Київ: Вид. Марка Мельника.
- Пиріг, Р. (Ред.). (2007). *Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Пирожков, С. І. (1992). *Трудовой потенциал в демографическом измерении*. Київ: Наукова думка.
- Пирожков, С. І., & Перковский, А. П. (1989). Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. *Український історичний журнал*, 8 (341), 24-36.
- Романець, Н. Р. (2011). Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932/33 рр. *Грані*, 2011, 6(80), 3-7.
- Романець, Н. (2014). Репресивні механізми хлібозаготівельних кампаній 1927–1929 рр. *Наукові праці Запорізького національного університету*, 1(40), 85-90.
- Романець, Н. Р. (2014). *Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939)*. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов.
- Романець, Н. Р. (2018). Насильство як повсякденність: до питання про механізми та наслідки масових репресій в українському селі (1928–1938 рр.). *Історична пам'ять*, 1(38), 92-98.
- Романець, Н. Р. (Упоряд.) (2020). *Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки*. Київ: Фенікс.
- Рудицький, О. П., & Савчук А. Б. (2013). Голод 1932-1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Матер. міжнар. наук. конф.* Київ: Інститут історії України НАН України.

- Сербін, Р. (Упорядн.), & Стасюк, О. (2020). *Рафаел Лемкін: радянський геноцид в Україні*. Київ: Вид. Марка Мельника.
- Сергійчук, В. (2016a). Доля українських куркулів: депортації, втрати, спроби повернення на батьківщину. *Схід*, 3(143), 58-59.
- Сергійчук, В. (2016b). Документи переконують: Втрати українства від Голодомору 1932–1933 років – щонайменше сім мільйонів. *Народна творчість і етнологія*, 3(361), 11-41.
- Сергійчук, В. (2021). Втрати вікових груп українського населення під час голодомору-геноциду в 1933 р. *Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду»*. Житомир: «Полісся».
- Футей, Б. А. (2013). Визнання Голодомору геноцидом: міжнародні конференції, договори та судові рішення. *Голод в Україні у першій половині XX століття; причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1936-1947)*. Матер. міжнар. наук. конф. Київ: Інститу історії України НАН України.
- Шевчук, П. С. (2013). Методичні підходи до обчислення демографічних утрат під час голоду в 1932-1933 рр. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947*. Матер. міжнар. наук. конф. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Яцук, П. (1999). *Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали*. (У 2-х т. Т.1). Київ-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць.

REFERENCES

- Antonovych, M. M. (2013). The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a Genocide of the Ukrainian Nation: the Subjective Side of the Crime. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933)*. Materials of the International of Science Conf. (pp. 173-179). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Busel, V. (Ed.). (2005). *A Large Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with Supplements and Supplements)*. Kyiv; Irpin': VTF «Perun».
- Conquest, R. (1993). *Harvest of Sorrow*. Kyiv: Lybid'.
- Futei, B. A. (2013). Recognition of the Holodomor as Genocide: International Conventions, Treaties and Court Decisions. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1936-1947)*. Mater. International of Science Conf. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Gladun, O. M. (2018). Demographic Losses from Social Disasters. Losses from the Holodomor. *Essays on the Demographic History of Ukraine of the 20th Century*. (pp. 168-186). Kyiv: Institute of Demography and social. research named after M. V. Ptuha.
- Kapustyan, G. T. (1993). Harbingers of Famine in the Early 1930s of the 20th Century in Ukraine. *Genocide of the Ukrainian People: Historical Memory and Political and Legal Assessment. International Scientific and practical conf.* Kyiv: Ed. M. P. Kots'.
- Kul'chytsky, S. (2013). Ukrainian Holodomor: Assessment of Losses. *Local history*. 4(85), 47-54.
- Kul'chytsky, S. V. (1988). To Assess the Situation in Agriculture of the Ukrainian SSR in 1931-1933. *Ukrainian Historical Journal*, 3(324), 15-27.
- Kul'chytsky, S. V. (1990). Tragic statistics of the famine. In R. Pyrig (Ed.), *Famine of 1932-1933 in Ukraine: through the Eyes of Historians, in the Language of Documents* (pp. 66-85). Kyiv: Politytydav of Ukraine.
- Kul'chytsky, S. V. (2005). The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as Genocide. *Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches*, 14(9), 225-300.
- Kul'chytsky, S., & Maksudov, S. (1991). *Losses of the Population of Ukraine from the Famine of 1933*.
- Levchuk, N. M., Boryak, T. G., Volovyna, O., Rudnytskyi, O. P., & Kovbasyuk, A. B. (2015). Losses of the Urban and Rural Population of Ukraine due to the Famine in 1932–1934: New Estimates. *Ukrainian Historical Journal*, 4(523), 84-112.
- Libanova, E. (2009). Assessment of Demographic Losses of Ukraine as a Result of the Famine of 1932-1933. *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Causes, Demographic Consequences, Legal Assessment*. Mater. International of science conf. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy.
- Maksudov, S. (1991). Total Losses of the Soviet Union during 1926-1939. *Ukrainian Historical Journal*, 1(358), 121-127.
- Marochko, V. (2005). The Famine-Genocide of 1932 in Ukraine. *Famine-Genocide of the Ukrainian People: Historical Memory and Political and Legal Assessment. International Science and Theory Conf. Materials*. Kyiv-New York: Ed. M. P. Kots'.
- Marochko, V. I. (2017). Statistics of Victims of the Holodomor of 1932–1933: Historical and Demographic Discourse. *Ukrainian Historical Journal*, 5(534), 112-132.
- Nikilev, O. (2021). Collectivization and the Holodomor of the 1930s in the Fate of the Peasant (on the Example of the Family of P. Kucheryavy from the Dnipropetrovsk Region). *Materials IV International. Science and Practice Conf. Interdisciplinary Approaches in the Study of the Holodomor-Genocide*. Kyiv: Holodomor Research Institute.
- Nuor, A. A. (2020). Studying the Great Lebanese Famine of 1914-1918: a Scientific Approach (Speech Outline). *The Problem of Existential Choice during the Holodomor-Genocide. Mater. International Science and Practice Conf.* Kyiv: Ed. Mark Melnyk.
- Petrenko, V. (2008). Genocide by Hunger in Vinnychyna (Podilly) in 1932–1933: Prerequisites, Causes, Consequences. In V. P. Latsiba, V. V. Vyzhga, & P. M. Kravchenko (Ed.), *The National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Vinnytsia region*. Vinnytsia: SE «DFK».
- Petryshina, O., Gerasimenko, M., & Stasyuk, O. (Ed.). (2021). *Genocide of Ukrainians 1932-1933. According to the Materials of Pre-Trial Investigations*. Kyiv: Ed. Mark Melnyk.
- Pirozhkov, S. I. (1992). *Labor Potential in the Demographic Dimension*. Kyiv: Scientific Opinion.

- Pirozhkov, S. I., & Perkovskiy, A. P. (1989). Demographic Losses of the Ukrainian SSR in the 1930s. *Ukrainian Historical Journal*, 8(341), 24-36.
- Pyrig, R. (Ed.). (2007). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Documents and Materials*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Romanets', N. (2014). Repressive Mechanisms of the Grain Procurement Campaigns of 1927–1929. *Scientific Works of Zaporizhzhya National University*, 1(40), 85-90.
- Romanets', N. R. (2011). The Role of Administrative Repression in the Grain Procurement Campaign of 1932/33. *Grani*, 2011, 6(80), 3-7.
- Romanets', N. R. (2014). *The Repressive Policy of the Soviet Government in the Ukrainian Countryside (1925-1939)*. Kryvyi Rih: Ed. R. A. Kozlov.
- Romanets', N. R. (2018). Violence as Everyday Life: to the Question of the Mechanisms and Consequences of Mass Repressions in the Ukrainian Countryside (1928–1938). *Historical Memory*, 1(38), 92-98.
- Romanets', N. R. (Ed.). (2020). *Holodomor-Genocide of 1932-1933 in Dnipropetrovsk Region: Scope, Consequences*. Kyiv: Phoenix.
- Rudyts'kyi, O. P., & Savchuk, A. B. (2013). Famine of 1932-1933 in Ukraine in Demographic Terms. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Mater. International of Science Conf*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Serbin, R. (Ed.) O. Stasyuk (2020). *Raphael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine*. Kyiv: Ed. Mark Melnyk.
- Serhiychuk, V. (2016b). The Documents are Convincing: Ukrainian Losses from the Holodomor of 1932-1933 are at Least Seven Million. *Folk Creativity and Ethnology*, 3(361), 11-41.
- Serhiychuk, V. (2016a). The Fate of Ukrainian Kulaks: Deportations, Losses, Attempts to Return to Their Homeland. *East*, 3(143), 58-59.
- Serhiychuk, V. (2021). Losses of Age Groups of the Ukrainian Population during the Famine-Genocide in 1933. *Mater. IV International Science and Practice Conf. «Interdisciplinary Approaches in Researching the Genocide Holodomor»*. Zhytomyr: "Polyssia".
- Shevchuk, P. E. (2013). Methodical Approaches to Calculating Demographic Losses during the Famine in 1932-1933. *Famine in Ukraine in the First Half of the 20th century: Causes and Consequences. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Mater. International of Science Conf*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Vallin, Ya., Mesle, F., Adamets, S., & Pyrozhkov, S. (2005). A New Assessment of the Losses of the Population of Ukraine during the Crises of the 1930s and 1940s. *Demography and Social Economy*, 2 (17), 7-29.
- Veselova, O. (2008). To the Problem of the Genocide of the Ukrainian, People by Famine in 1932-1933. *Problems of the History of Ukraine: facts, judgments, searches*, 18(Special), 101-112.
- Veselova, O., & Nikilev, O., (Eds.). (2009). *Memory of the People: Genocide in Ukraine by Famine of 1932-1933. Testimony*. In 2 books. Kyiv: Kalita.
- Volovyna, O., Plokhii, S. M., Levchuk, N. M., Rudnytskyi, O. P., Kovbasyuk, A. B., & Shevchuk, P. E. (2017). Regional Differences in Losses from the Famine of 1932–1934 in Ukraine. *Ukrainian Historical Magazine*, 2(533), 76-116.
- Yatsuk, P. (1999). *Portrait of Darkness. Evidence, Documents and Materials*. (In 2 vols. Vol. 1). Kyiv-New York: Ed. M. P. Kots.